УДК 821.512.145

В.Ф. Макарова

БӨЕК ВАТАН СУГЫШЫННАН СОҢГЫ ТАТАР ПРОЗАСЫ КОНТЕКСТЫНДА ХӘСӘН САРЬЯН ИҖАТЫ: МИЛЛИ-ДИНИ КҮЗАЛЛАУЛАРНЫ ТЕРГЕЗҮ

В статье рассматривается творчество татарского прозаика 50–70-х годов прошлого века Хасана Сарьяна. Анализ лейтмотива повести «Пять сыновей матери» позволяет определить отношение писателя к религии. Х. Сарьян, несмотря на идеологические ограничения, с помощью подтекста находит возможность возрождения этно-религиозных традиций татарской литературы.

Ключевые слова: послевоенная татарская проза, лейтмотив, реминисценция, деталь, намёк, мотив смерти.

The article examines the work of the Tatar prose writer of the 50–70s of the last century Hassan Saryan. The analysis of the leitmotif of the story “Five Sons of a Mother” allows us to determine the writer’s attitude to religion. H. Saryan despite ideological limitations finds an opportunity to revive the ethno-religious traditions of Tatar literature with the help of subtext.

Keywords: post-war Tatar prose, leitmotif, reminiscence, detail, hint, motive of death.

Тарихка объектив мөнәсәбәт – барыннан да элек, аерым кешенең, бөтен халыкның, җәмгыятьнең иҗтимагый һәм әхлакый үсешен, мәдәниятен билгели торган мөһим факторларның берсе. Моны иҗат кешеләре, шул исәптән татар язучылары да тирән аңлаганнар. Әле 1924 елда ук Ф. Әмирхан «Шәфигулла агай» әсәрендә совет җәмгыятендәге яңа гадәтләрне дини йолалар белән янәшә куеп, берәр догмага фанатикларча табыну, аны тормышта сукырларча куллану кешене кызганыч, көлке хәлләргә китерергә һәм аны мәгънәсез затка әйләндерергә мөмкин икәнен күрсәткән иде. Әдип әлеге әсәре белән киләчәктә балаларны денсезлек, манкортлык көтүе, гасырлар буена урнашып килгән әхлак, традицияләрнең, ата-баба гадәтләренең, телнең югала баруы турында искәртте [Макарова, 1995]. Әмма 1930 еллардан башлап мондый фикерләрне әдәби әсәр битләренә төшерү дә куркыныч була башлады.

Бары тик Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы елларда гына, иҗат эшендә күпмедер иркенлек бирелүгә, аерым язучыларның әсәрләрендә милли традицияләр «кайта башлады». Бу урында күренекле әдәбиятчы А. Әхмәдуллинның сүзләрен искә төшерү урынлы булыр: «Матур әдәбиятта сыйфат үзгәрешләре, гадәттә, берьюлы, кинәт кенә барлыкка килми. Яңалык еш кына күнегелгән тормышта, ягъни иске эчендә туа, шунда үсә, җитлегә. Татар әдәбиятының бүгенге, үзгәреш

һәм яңарыш елларында ирешелгән уңышлары да берьюлы, әзерлексез генә була алмас иде. Совет җәмгыятендәге хәлләрнең асылын ачкан тормыш дөреслегенә ирешү юлы аерым язучылар өчен 60–70 нче елларда ук башланды» [Әдәбият, 2000, б. 143]. Әлеге үзгәрешләрне башлаган иҗатчыларның берсе күренекле прозаик Хәсән Сарьян (1930–1978) булды. Милләтчелектә гаепләнеп, үзенә психологик басым ясалуга карамастан, әсәрләрендә милли хисләр, халкыбыз тарихына, туган телгә, дингә мөнәсәбәт ярылып ята.

Бу җәһәттән Сарьянның «Зәңгәр күл сагышы» хикәясе, «Егет язмышы», «Нокталы өтер», «Бер ананың биш улы» повестьлары игътибарга лаек.

Иң элек, язучының үз фикерләрен җиткерү өчен персонажларның кинаяле сөйләмен куллануы күзгә ташлана. «Нокталы өтер» (1976) әсәрендә, әйтик, Айбулатов фамилияле персонаж болай ди: *...Тарихи үсешнең бүгенге этабында милли тойгылары булмаган кешене мин кешегә дә санамыйм, милли тойгы әле ул – милләтче дигән сүз түгел!* [Сарьян, 1990, б. 133]. Бу җөмлә интернационализм байрагы астында азчылык милләтләрне йоту сәясәте алып барылган чорда Х. Сарьянның милли мәсьәләләргә үз карашы булуын күрсәтеп тора. Шушы ук әсәрдә хикәяләүче: *Без элек Коръәнне белми идек, беләсебез килсә дә укый алмый идек* [Сарьян, 1990, б. 133], – дип, халыкның диннән аерылып яшәргә мәҗбүр булуын искәртә.

«Зәңгәр күл сагышы» (1969) хикәясендәге яратып сурәтләнгән герой – бабасының Коръән күчереп язучы булуы белән горурланган Хәнәфи дә милли тарих белән кызыксына: *Болгарлар турында соңгы елларда күп яза башладылар бит. Болгар дигәннәре, кара син аны, нинди һөнәрле, культуралы халык булган икән лә бит? Әле безнең Чишмә якларына кадәр килеп, нинди мәчетләр салып куйганнар, ә! Без үзебез дә, борынгылар сөйләвенә караганда, ничектер шул болгарларга килеп бәйләнәбез икән...* – [Сарьян, 1980, б. 292] ди ул.

Шулар янәшәсендә хикәяләүче күзәткән тирә-юнь сурәте киная булып яңгырый: *Кояшка чагылып, нурланып яткан өйләр, сарайлар өстендә башларын горур чөеп үрә каткан чиркәү манаралары йөзә, шулар янында бер Сөембикә манарасы гына, моңсу йөз белән кыегая төшеп, түзем аналарыбыз шикелле, тын гына, берүзе читтә басып тора иде. И Казан... Ярый әле, җан кебек якын күргән син бар...* [Сарьян, 1980, б. 257].

Моңа нисбәтән, язучының аерым әсәрләре еш кына бер-берсе белән әдәби «сөйләшү» алып бара. «Зәңгәр күл сагышы»нда болгар бабаларыбызның мәчетләр салып калдыруы турында әйтелсә, «Егет язмышы» повестенда исә бик үк ерак булмаган заманнарда мәчет манарасын кисү картинасы сурәтләнә: *Ходаем ярлыка! – дип, таякка таянган Сәйдә әби дә көрсенеп куйды. – Әүвәл мәчет юлын ташлаттылар, инде хәзер манарасын да кисәләр. Ил өстендә дога кунар җир дә калмый икән, болай булгач... Җан бирәселәребез барлыгын уйламыйлар микәнни соң болар бер дә...* [Сарьян, 1980, б. 177].

Коммунистик идеологиянең милли хисләрне, динне бетерергә тырышуын автор вакыйга-күренешләргә дә сала. Мәчет манарасын кисәргә мәҗбүр булган Нуриман, Фидаилләр («Егет язмышы») – шул чор корбаннары. Бәлки, язучы повестьның журналдагы исемен тиккә генә «Җәза» дип атамагандыр [Сарьян, 1980]. Әсәрдә аның мәгънәсен ике төрле аңларга булыр иде: 1) Баһау картның картлык көнендә кылган җинаятьләре өчен җәза алуы; 2) изге урынны мәсхәрәләгән кешеләрнең язмышлары аяныч булу.

Язучы юмористик, сатирик хикәяләрендә замандашларының ата-баба әхлагына туры килмәгән сыйфатларын тәнкыйтьли (әйтик, ураза вакытында нәфесен тыя алмаган Өркыя әби («Ураза вакытында» (1974) [Сарьян, 1974] хикәясе һ.б.). «Бер ананың биш улы» (1976) әсәрендә исә дини ышануларга битараф булуның эчкечелек кебек ямьсез күренешләрне китереп чыгаруын тасвирлап, әдип халык әхлагының, ата-баба кануннарына нигезләнгән милли яшәү рәвешенең бәхәссез өстенлеген раслый. Дини тәгълиматның чор таләпләренә каршы килүен күрсәтеп, социалистик системаның киләчәге булуына шик белдерә.

Сириннең *Безгә шундый начар гадәт кайдан килгән?* дигән уйлары эчүчелекнең килеп чыгу сәбәпләрен тирәннән эзләргә чакыра. *Барыемыни ул сугышка тикле эчү!* [Сарьян, 2000, б. 272] – ди Шәрифулла карт һәм елына бер *җиде баласы өчен акча алган көнне бер чүлли эчеп* кайткан Кәҗә Талипны искә ала. Димәк, сугышка кадәрге татар авылында таза әхлакка корылган кануннар ныграк сакланган, бу ят гадәт бик сирәк күренеш булган.

Әсәрдә эчкечелекнең соңгы елларда гадәти күренешкә әйләнеп китүен, хәтта иң изге йолаларның да аракыга көйләнә башлавын күрсәтә торган гыйбрәтле деталь бар. Өй күтәргәндә, матчага яңа гына мичтән чыккан зур түгәрәк ипи, калган дүртесенә дүрт ярты бәйләп куялар [Сарьян, 2000, б. 354]. Ире сугышта үлгәч, акылдан шашкан хатын, эчкечелеккә бирелгән Раббани мисалында авырлыкларга каршы тора алмаган яшь буын һәм аларга контраст түземле, дини тәрбия алган ана сурәтләнә.

Өмәчеләр стаканнарын күтәргәндә, ят гадәт буенча, мәрхүм Солтанны искә алалар, русча әйтсәк, поминать итәләр. Шунда ук сугышның шәхес психикасына ясаган тәэсире дә сизелеп китә: күп үлем күргән Раббани *Тёмная ночь. Только пули свистят в тишине...* дип, *сугыштан кайтканнан бирле көйли торган* җырын сузып җибәрә [Сарьян, 2000, б. 355]. Һөҗүмгә ташланыр алдыннан сугышчыларга спиртлы эчемлек эчертә торган булганнар – әлеге күренешләр укучыда әнә шул мәгълүматны яңарта. Димәк, татар авылларында эчүчелекнең тамыр җәюе сугыштан аракының тәмен белеп кайткан ирләргә дә барып тоташа икән. Сугышка кадәр дини инанулар да шактый көчле була әле. Сугышта дуңгыз ите ашап, аракы эчәргә күнеккән ир-атлар тыныч шартларда да шуны ук дәвам иттерәләр. Аракы сату планын кайгырткан кибетчеләр гаебенә дә ишарә бар. Дини таләпләргә көлке

итеп караган совет чынбарлыгы мохитендә эчкечелеккә бирелү өчен киртәләр калмый. Х. Сарьян исә шуларны бербөтен милли проблемага әйләндерә.

Эчкечелекнең аяныч нәтиҗәләргә китерүе турындагы фикер әсәрдә кабатлап бирелә: Мирзаны исерек хулиганнар үтерә; Язиләнең ире эчеп асылынып үлә; Шәрифулла картның да, эчеп, бөерләре «кара янып» чыккан була; эчкечелек Раббаниның да вафатына китерә. Язучының «Егет язмышы» әсәре дә үлем белән башлана, үлем белән тәмамлана. Шуның кебек, «Бер ананың биш улы» әсәрендә дә үлем мотивы кабатлана. Яшәү һәм үлемнең чиратлашуы сөйләмгә эмоциональ фон биреп кенә калмый, үлем мотивы җәмгыятьтә шәхес фаҗигасын, деградацияләнү сәбәпләрен күрсәтә. Х. Сарьян әлеге мәңгелек фәлсәфәнең безнең замандагы аспектларына игътибар юнәлтә. Дини күзаллау дини тәрбия алган, үлгәч кешенең җаны күбәләк булып әйләнеп кайта, дип чын күңелдән инанган ананың үлемгә мөнәсәбәтендә тергезелә [Сарьян, 2000, б. 332]. «Егет язмышы» әсәрендә ул, әтисе үлгәч, кечкенә Даниалга әбисенең бу турыда сөйләвендә күренә.

Эчкечелеккә китергән сәбәпләрнең иң мөһиме – тормыш авырлыгыннан туган ачы хисләр, чорның сорылыгы, юклык, күпме эшләсәң дә тормыш шартларының яхшырмавы турындагы фикерләр «Бер ананың биш улы» әсәрендә тулы бер яшерен эчтәлек хасил итә. Әлеге әсәрне анализлаган Ф. Зөлкарнәевнең «Яшәү дәрте» мәкаләсендә [Зөлкарнәев, 1991, б. 84–96] әсәрнең «фәлсәфи тирәнлеге, халкыбызның милли йөзен, холкын, аның тормыш фәлсәфәсен төгәл бирә алуы», фикерләвенең халыкчан булуы һәм халыкка үз-үзен, үз характерларын күрсәтүе әйтелә.

Повестьның сюжеты артык гади, гадәти кебек тоела, хикәяләү тыенкы гына алып барыла сыман. Ләкин, ныграк игътибар итсәң, аның һәр юлы, һәр сүзе соңгы чиккәчә киерелгән җәя кебек. Язучы сугышка кадәр, тылда, авылда калганнарның тормышына һәм бигрәк тә сугыштан соңгы чор авылына, замандашларына үз карашын сиздерергә омтыла. Әмма ул ишарә-киная өстә генә түгел, бәлки шактый тирәндә ята. Язучының төп фикере, дөньяга карашы, әсәрнең лейтмотивы аскы агымда.

Ф. Зөлкарнәев язганча, әдәбиятның «кинаяләр теленә күчүе, халкыбызның борынгы риваятьләрендә сөйләнгән (кыргыз язучысы Ч. Айтматов тетрәндергеч итеп тасвирлап биргән) мескен манкорт хәленә төшмәс өчен, һичнәрсәгә карамыйча көрәшүенең бердәнбер һәм соңгы, әмма нәтиҗәле чарасы иде» [Зөлкарнәев, 1991, б. 42]. «Бер ананың биш улы» повестенда да төп фикер читләтеп яисә сизелер-сизелмәс штрихлар аша әйтеп киленә дә (яшәү һәм үлемнең чиратлашуы), автор әсәр азагында ул фикерне гомумиләштереп куя. Өченче улының үлемен кичерергә мәҗбүр булган, бер төндә чәче агарып чыккан ана улының: *Бу кайгыларга ничек түзеп торасың икән акылдан язмыйча!* – диюенә болай җавап бирә: *Мин дә акылдан яз-*

сам, Раббани улымның бәбәйләрен кем карар? [Сарьян, 2000, б. 416]. Әлеге сүзләрдә әсәрнең лейтмотивы чагыла.

Биредә «түзү» фәлсәфәсе Коръәни сабырлык мәгънәсендә бирелә. Бер баласы үлгән көнне икенчесенә туй үткәрергә рөхсәт биргән, ирен, өч баласын югалткан ананың олы җанлылыгы, иман ныклыгы, яшәү көченең зурлыгы халыктан, дини тәрбиядән килә. Туган кавеменең тормышка карашы, яшәү фәлсәфәсе аның канына сеңгән. Маһисәрвәр апа – халыкның гасырлар кичеп формалашкан иң яхшы әхлакый сыйфатларын үзенә җыйган, шуларны оныкларына тапшыручы типик образ. Ана образында халыкның матур теле, гореф-гадәтләре, җыры-моңы, күңеле бирелә. Маһисәрвәрнең исеме үк халыкны яктылыгы белән ияртүче дигәнне аңлата. «Сәрвәр» исеме «халык башлыгы, ияртүче», «Маһи» – «айга ия» дигәнне белдерә [Саттаров, 1998, б. 160]. (Гомумән, Х. Сарьян персонажларына исем куйганда, аның мәгънәсенә игътибар иткән. Моның шулай булуын «Исемең кем синең?» исемле язмасы да раслый [Сарьян, 1974]. Язучыларның бу өлкәдә табышларын барлаганда да, ул тапталган, калькалаштырылган исемнәрне тәнкыйтьли) .

Ана образына бәйләп, язучы күп кенә дини детальләрдән файдалана: *Улым изге зат иде, җәннәткә эләккәндер,* – дип сөенә ул. Маһисәрвәргә дини ышанулары кайгыларга түзәргә ярдәм итә, көч бирә. Догалар укуы (мәсәлән, Хәвадискә кырык бер ясин чыгуы [Сарьян, 2000, б. 385]), дини йолаларны җиренә җиткереп үтәве аның күңеленә күпмедер тынычлык китерә. Корьәннән реминисценцияләр [Хализев, 1999, б. 272] ананың дини эчтәлектәге китаплар белән яхшы ук таныш булуы турында сөйли. Биредә дини фактлар, дини затлар искә алына. *Башкайларның исән булуы Сөләйман пигамбәр дәүләтеннән дә зуррак байлык шул!* [Сарьян, 2000, б. 251] – ди ана (билгеле булганча, Корьәннең 38–37 нче сүрәләрендә Сөләйман пәйгамбәрнең байлыгы турында сүз бара [Корьән, 2000, б. 438]). Ана улларына теләк теләгәндә: *Локман Хәким гомерләре бирсен,* – ди [Сарьян, 2000, б. 256] (дини китапларда Локман мең ел яшәгән кеше буларак бирелә [Сарьян, 2000, б. 385]). *Бәндәләрнең тәкъдире, үзләре туганчы ук, ләүхелмәхфүзгә язып куелган. Кырык ел кырылыш булса да, әҗәле җиткәннәр генә үлә дигән...* [Сарьян, 2000, б. 251]. Монысын сугышта өч улы үлгән Чибәр әби әйтә. «Ләүхелмәхфүз – Аллаһ янындагы иң дәрәҗәле язмыш – тәкъдир китабы» (Сарьян аңлатмасы [Сарьян, 2000, б. 251]). Әсәрдә 1946–1947 елның кышында яңгыр яуганда, хәвефле көннәрдә әбиләр еш әйтә торган сүзләр китерелә: *Тәкый гаҗәб хәлләри вар*. Көйләп язылган «Ахырзаман» китабындагы һәр куплет «Тагы да гаҗәп хәлләре бар» дигән сүзләр белән тәмамлана» дип, автор аңлатма бирә [Сарьян, 2000, б. 561]. Әсәргә «раббәнә», «әтинә», «фиддөнья», «хәсәнәти» кебек дини сүзләр, дини китаплардан реминисценцияләр кертеп, язучы халыкның дини күзаллаулар белән яшәвен күрсәтә. Ананың яшь бозауны өшкерттерү күренешләрен тасвирлап [Сарьян, 2000, б. 272], *әбиләрнең мәүлет аенда*

гына әйтә торган, иске татар телендәге мөнәҗәтләрен әйттереп [Сарьян, 2000, б. 263], ул халыкның үткәненә, борынгыдан ук килә торган гореф-гадәтләренә ишарә ясый.

Гомумиләштергәндә, Й. Нигъмәтуллинаның күп кенә язучыларыбыз «идеология басымына карамастан, аңлы яки интуитив рәвештә, төрле ысуллар белән, әдәбиятыбызның гомумкешелек традицияләрен, дөреслекне җиткерү алымнарын саклап калдылар, үстерделәр» [Нигматуллина, 1997, с. 146], – дигән сүзләрен кабатларга мөмкин. Х. Сарьян кебек язучылар, идеологик чикләүләргә карамастан, характерлар тудырганда, персонажлар сөйләмендә, контраст чагыштыруларда, гыйбрәтле вакыйгаларда, детальләрдә татар әдәбиятының милли-дини традицияләрен тергезү мөмкинлеген таба.

Әдәбият

Әдәбият (ХХ йөзнең 30–90 нчы елларында татар әдәбияты): Татар урта гомуми белем мәктәбенең 11 нче сыйныфы өчен дәреслек. 2 нче басма, тулыл. Казан: Мәгариф, 2000. 335 б.

Зөлкарнәев Ф. Сабыр төбе алтынмы? Чакма чакмый ут чыкмый: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре һәм парчалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. 184 б.

Корьән / Р. Батулла эшкәртүендә. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000.

Макарова В. Фатих Әмирхан иҗатын өйрәнгәндә («Шәфигулла агай» хикәясенә анализ) // Мәгариф. 1995. № 2. Б. 29–31.

Нигматуллина Ю.Г. Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур. Казань: Фэн, 1997. 190 с.

Сарьян Х. Бер ананың биш улы: Повесть, хикәяләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. 301 б.

Сарьян Х. Җәза: повесть // Казан утлары. 1980. № 3. Б. 9–51.

Сарьян Х. Егет язмышы: Повестьлар, хикәяләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 400 б.

Сарьян Х. Исемең кем синең? Татарстан язучыларының VIII съездын каршылап // Социалистик Татарстан. 1974. 19 май.

Сарьян Х. Нокталы өтер: Повестьлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. 416 б.

Сарьян Х. Ураза вакытында: Хикәя // Азат хатын. 1974. № 4. Б. 14–15.

Саттаров Г. Татар исемнәре ни сөйли? Татар исемнәренең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Раннур, 1998. 224 б.

Хализев В. Неавторское слово. Литература в литературе. Теория литературы. М.: Высшая школа, 1999. 398 с.

Макарова Венера Фәйзи кызы,
филология фәннәре докторы,ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре